

HELTAI JÁNOS IMRE*

A romani és a beás nyelvi tervezés lehetőségei és kihívásai Magyarországon

A romani és a beás nyelveket hazánkban magyarpárú kétnyelvű roma/cigány közösségek használják. Az elmúlt években az ilyen közösségek vizsgálatok az derült ki, hogy a kétnyelvűségük nem kiegyensúlyozott, e nyelvek használata visszaszorulóban van, tehát nyelvcserehelyzetről lehet beszélni.¹ Beavatkozás nélkül a közösségek magyar egynyelvűvé válása várhatóan befejeződik.

Ebben a dolgozatban abból indulok ki, hogy a közösségi kétnyelvűség természetes állapot, aminek megszűnése értékvesztéssel jár, és arra keresem a választ, hogyan lehetnek a leghatékonyabbak a magyarországi romani és beás nyelvhasználatot a kisebbségi nyelvek megtartásának irányában befolyásoló kezdeményezések. Véleményem szerint három területet érdemes megvizsgálni:

1. Hogyan hasznosítható és milyen irányban bővíthető az a szociolingvisztikai ismeretanyag, amit a romani és a beás használatáról tudunk?

2. Milyen, az e nyelvekről alkotott képünket negatívan befolyásoló nyelvi ideológiák és kategorizációk megváltoztatása szükséges ahhoz, hogy e nyelvek – a használatukat is befolyásoló – presztízse nőjön?

3. Hogyan hasznosíthatóak a kérdéssel foglalkozó nyelvészeti tudományágnak, a nyelvi tervezésnek bizonyos, eddigi tapasztalata?

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék adjunktusa. E-mail: heltai.janos@gmail.com

¹ Vö. pl. Bartha Csilla: *Nyelvcsere két magyarországi oláh cigány közösségben...*, i. m., 2007.; Orsós Anna: *A beás nyelv...*, i. m., 2012.

A nyelvi tervezés mint nyelvészeti diszciplína elkötelezett a nyelvhasználati folyamatokba való beavatkozás mellett, és azt vizsgálja, hogy egy nyelv vagy nyelvváltozat hogyan tehető alkalmassá arra, hogy új és új nyelvhasználati funkciókat betöltve stabil alkotórésze legyen beszélőközösségek nyelvi repertoárjának.² Eredeti paradigmájában a posztkoloniális nemzeti nyelvek sztenderdizálásának kérdéseit érintette, és legfontosabb célkitűzése általában a helyi viszonyoktól független nyelvi tervezési lépések megfogalmazása volt.³ A későbbiekben bővült a vizsgálódás köre: egyéb nyelvváltozatok erősítésének, a nyelvváltozatok egymáshoz való viszonyának kérdései kerültek előtérbe. A nyelvi tervezési tevékenység két területre való osztása Kloss nevéhez köthető (státusz- és korpusztervezés).⁴ Kloss klasszikus recepciója során a státustervezés már nem csupán az adott nyelvváltozat hivatalos státusának meghatározását jelentette, hanem felölelt minden olyan nyelvi tervezési tevékenységet, amely nyelvhasználati funkciókhoz nyelvváltozatokat rendel hozzá.⁵

A nyelvi tervezés tehát valamilyen fontosnak tartott cél érdekében avatkozik be a nyelvi folyamatokba. Ezt pedig nem lehet ideológiamentesen. Dolgozatomban az ideológia fogalmának azt a neutrális értelmezését használom,⁶ amely szerint az ideológiák a nyelv- és valóságírás, valamint a gondolkodás nélkülözhetetlen tartozékai. Saját érvrendszerem ideológiai alapját a nyelvi emberi jogok kontextusa adja.⁷ Ez az elmélet, vagy inkább gondolkodásmód alapvetően fordul szembe a nyelvi imperializmus és hegemonia

² Vö. pl. Labrie, Normand: *Nyelvpolitika. ...*, *i. m.*, 1999, 18.

³ L.: Blommaert, Jan: *Language planning as a discourse on language and society...*, *i. m.*, 1996.; Ricento, Thomas: *Historical and theoretical perspectives...*, *i. m.*, 2000.; Tollefson, James W.: *Limitations of language policy and planning...*, *i. m.*, 2002.

⁴ Kloss, Heinrich: *Research Possibilities...*, *i. m.*, 1969.

⁵ Cooper, Robert L.: *Language Planning and Social Change...*, *i. m.*, 1989, 32.

⁶ Vö. pl. Woolard, Kathryn: *Introduction...*, *i. m.*, 1998.

⁷ Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove: *Linguistic Rights and Wrongs...*, *i. m.*, 1995.;

Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove: *Nyelvi jogok és jogsértések...*, *i. m.*, 1997.; Kontra Miklós – Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove – Várady Tibor (eds.): *Language: a Right and a Resource...*, *i. m.*, 1999.; Kontra Miklós: *Hasznos nyelvészet...*, *i. m.*, 2010.

minden formájával,⁸ a nyelvcsereére pedig nem úgy tekint, mint természetes, ökológiai szükségszerűségből eredő folyamatra, hanem mindig mint a többség felől érkező (szimbolikus) erőszak és hatalom megnyilvánulásainak következményére.⁹ Ez a szimbolikus hatalom és erőszak nyilvánul meg az egy-egy kisebbségi nyelv számára kedvezőtlen kategorizációkban, vagy a nyelvi emberi jogi paradigma kifejezésével a lingviciista ideológiákban. A romani és beás beszélők és nyelvek esetében olyan „kategóriákkal“, azaz lingvo- és etnonimákkal foglalkozom, melyek alacsony társadalmi presztízsű nyelveket és csoportokat jelölnek. Ha valami olyat jellemzünk, ami „gyenge“, amit ezért relatíve könnyebb háttérbe szorítani, akkor fokozottan fennáll annak a veszélye, hogy a kategorizációban, a leírásban az átlagosnál könnyebben, kevésbé feltűnően jutnak a leírás tárgyára nem kedvező (jelen esetben például lingviciista) ideológiák szerephez.

Mivel a nyelvhasználati jellegzetességek megismerése a kiindulópontja bármiféle nyelvi tervezési tevékenységnek, elsőként áttekintem, mit állapítottak meg a szociolingvisztikai kutatások az elmúlt évtizedekben a romani és a beás használatáról. A Magyarországon cigányként/romaként definiált csoportok leírásaiban a közös nevező az alacsony társadalmi presztízs. Ugyanakkor mind a csoport nagysága, mind összetételének akár csak legfontosabb jellemzői is nehezen határozhatók meg. E kérdésekkel a következő bekezdésekben csak annyiban foglalkozom, amennyiben ez témám megközelítéséhez elkerülhetetlenül szükséges.

A magyarországi romák/cigányok jelentős csoportjai magyar egynyelvű beszélők. Vannak azonban kétnyelvű, a magyar mellett romani vagy beás nyelven beszélő csoportok is. Előbbi, a romani ismertebb és elterjedt nyelv, melynek Európában és Magyarországon is több változata van.¹⁰ Beszélőinek becsült száma öt- és tízmillió között szokott mozogni.¹¹ Európai érvénnyel bíró sztenderd változatról különféle kísérletek ellenére igazából máig nem

⁸ Busch, Brigitta: *Mehrsprachigkeit...*, *i. m.*, 2013, 121.

⁹ Vö. Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power...*, *i. m.*, 1991.

¹⁰ Vö. pl. Erdős Kamill: *A magyarországi cigányság...*, *i. m.*, 1989.; Tólos Endre: *A cigány és a beás nyelv Magyarországon...*, *i. m.*, 2001.

¹¹ Vö. Tólos Endre: *A cigány és a beás nyelv Magyarországon...*, *i. m.*, 2001. és Lakatos Szilvia: *A romani nyelv helyzete...*, *i. m.*, 2010.

beszélhetünk, inkább jellemző, hogy több központban regionális érvényű sztenderd változatok alakultak ki, illetve vannak kialakulófélben.¹² Magyarországon a legelterjedtebb, legtöbb beszélővel bíró változat a lovari,¹³ és úgy tűnik, hogy itthon ez a változat jelenti leginkább a kiindulópontját olyan nyelvi tervezési tevékenységeknek, amelyek egy magyarországi regionális sztenderd kialakítását célozzák.

A beás egy délkelet-európai (Magyarország, Szerbia és Románia egyes vidékein beszélt) lokális nyelvváltozat. A legtöbb magyarországi közösség, amely beszéli, a *beás* vagy *bojás* lingvonimákkal nevezi meg nyelvét, de vannak olyan (a Tisza vidékén, a többi beás közösségtől elszigetelten élő) csoportok is, amelyek *románként* utalnak rá.¹⁴ Tipológiai értelemben valóban a román nyelv egy változatáról, hazánk vonatkozásában egy szigetnyelvjárásáról van szó. Magyarországon azonban a beást nem román nyelvváltozatnak, hanem önálló nyelvnek tekintjük.¹⁵

Az első és sok szempontból máig meghatározó információk e közösségek nyelvhasználatáról annak diglott voltával kapcsolatosak, és a 80-as évekből származnak.¹⁶ Réger Zita romani nyelvet beszélő közösségekben végzett terepmunkája alapján megállapította, hogy a romani-magyar kétnyelvű közösségekben a két nyelv szerepe alapvetően elkülönül: A diglosszia kiterjesztett értelmezésének megfelelően a romani az intim, családi kommunikáció nyelve, amelyre az írásbeliség csak nagyon sporadikus módon jellemző („K”: közönséges változat), a magyar nyelv használata pedig a formálisabb, illetve a közösségen kívüli beszédhelyzetekben uralkodó („E”: emelkedett változat). Következtetéseiben egyrészt megállapítja, hogy a nyelv (akkori állapotában) nem alkalmas arra,

¹² Matras, Yaron: *A romani jövője...*, *i. m.*, 2007.; Szalai Andrea: *Szociolingvisztikai szempontok...*, *i. m.*, 1999. és Szalai Andrea: *Egységesség?* ..., *i. m.*, 2007.

¹³ Réger Zita: *A lovari-magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái...*, *i. m.*, 1974.
(Réger 1974: 230)

¹⁴ Landauer Attila: *A ticsánokról ...*, *i. m.*, 2010, 282.

¹⁵ Orsós Anna – Kálmán László: *Beás Nyelvtan...*, *i. m.*, 2009.; Orsós Anna: *A beás nyelv...*, *i. m.*, 2012.

¹⁶ Réger Zita: *A cigányság helyzetének nyelvi és iskolai vonatkozásai...*, *i. m.*, 1984, 143-147.; Réger Zita: *A cigány nyelv...*, *i. m.*, 1988, 159-160.

hogy minden formális szituációban és beszédhelyzetben használják. Másrészt azonban leszögezi, hogy a romani a kétnyelvű beszélőközösségekben sok esetben az elsődleges szocializáció nyelve, amely a családi, közösségi környezetben korlátozások nélkül használható. Ezt az elképzelést az utóbbi évek kutatási eredményei finomították: nyilvánvalóvá vált, hogy a romani nyelvhasználatnak is vannak formális szinterei,¹⁷ illetve hogy a diglosszia „*leginkább a társadalmilag zárt (így a romanit vagy a beást még őrző) közösségekben élő csoportoknál alakulhat ki (...), azonban ez a társadalmi és nyelvi asszimiláció útjára lépett cigány csoportok nyelvére már kevésbé érvényes.*”¹⁸

Az elmúlt két-három évtized romani, illetve beás nyelvhasználatot érintő kutatásai némileg leegyszerűsítve három további témát érintettek: tárgyalták a nyelvi szocializáció kérdéseit, foglalkoztak a romani nyelvváltozatok kérdéseivel, valamint kiválasztott beszélőközösségekben mindkét nyelv tekintetében folytak olyan, terepmunkán alapuló kutatások, amelyek a nyelvválasztás és a nyelvi attitűdök kérdéseit érintették.

A nyelvi szocializációval kapcsolatos kutatásokat szintén Réger Zita végezte. Egy konkrét észak-magyarországi romani közösségben végzett terepmunkája alapján megállapította, hogy a romani nyelven folyó szocializáció mintája jelentősen eltér a többségi társadalom magyar nyelvi szocializációjának jellegzetességeitől. A vizsgált közösség orális kultúrájában bizonyos fontos műfajok, mint a történetek, mesék, anekdoták igen korán megjelennek a kisgyermekkel folytatott kommunikációban, méghozzá olyan módon, hogy a gyermek egyszerre válik az előadott történetek hallgatójává és hőisévé. Ezekre a történetekre jellemző az improvizatív előadásmód és az interaktív jelleg. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a későbbi életének elképzelt történeteit hallgató gyermeket a szülő visszaigazolásokat kérő kérdésekkel bevonja a kommunikációba. A beszélni nem tudó gyermek helyett pedig maga a történetmondó vagy egy másik jelenlévő családtag válaszolja meg a kérdéseket, ilyen módon modellálva a párbeszédet. E modellált párbeszéd mellett az úgynevezett tesztkérdéseknek (melyekre a szülő maga ad választ) a gyermekkel folytatott kommunikációban

¹⁷ Szalai Andrea: *Egységesség? ...*, i. m., 2007, 23.

¹⁸ M. Pintér Tibor: *Észrevételek a cigányok diglossziájáról...*, i. m., 2009, 346.

való rendkívül nagy aránya jelenti a romani nyelvű szocializáció sajátosságát: a tesztkérdések aránya a többségi társadalomban körülbelül 10 százalék, a romani közösségekben 50 százalék feletti.¹⁹

E fontos eredmények számos további, egyelőre megválaszolatlan kérdést vetnek fel. Kérdéses, hogy ezek a nyelvi szocializációs jellegzetességek milyen következményekkel vannak az iskolai, másodlagos nyelvi szocializációra. Fontos lenne tudni, hogy vannak-e, és ha vannak, mik annak a következményei, amikor e szocializációs különbségek a többségi iskolarendszerben az esetlegesen rosszabb magyar nyelvtudás mellett további hátrányként artikulálódnak. Ugyanígy megválaszolatlan az a kérdés is, hogy vajon e jellegzetességek a magyarul szocializáló roma közösségekben is fellelhetők-e (akár ha részben is).

A romani nyelvváltozatok belső viszonyrendszerében a nyelvi tervezés szempontjából a legfontosabb eredmény annak felismerése, hogy különbséget lehet tenni a mindennapi, informális kommunikáció nyelve, az úgynevezett *duma*, és egy idealizált, formális közösségi alkalmakkor használt változat, a *vorba* között.²⁰ Már Michael Stewart is megkülönbözteti egymástól a nyolcvanas évek derekán romani nyelvet használó közösségekben végzett kutatásai alapján a két beszédmódot. Értelmezésében a *csácsi vorba* ('igaz beszéd' – a szerző írásmódját vettem át) nem is annyira változat, inkább egyfajta köszöntésekből, rituális párbeszédekből és dalokból összeálló, ünnepek során (férfiak által) használt beszédmód, mely használóját a romák szimbolikus közösségének teljes jogú tagjává emeli, akkor is, ha az illető egyébként nem rendelkezik a mindennapi használatra is alkalmas romani nyelvi kompetenciával.²¹

A *vorba* és a *duma* közti különbségtételt azért tartom szempontomból különösen fontos megállapításnak, mert ez utat nyithat annak, hogy a romaninak a kétnyelvű beszélők diglossziájában játszott szerepét részben újraértelmezzük. Vannak olyan formális beszédhelyzetek, amelyekben – közösségen belül – a változatnak magas presztízse van. Ez mindenképpen olyan

¹⁹ Réger Zita: *Utak a nyelvhez...*, i. m., 1986.

²⁰ Kovalcsik Katalin: „Ami a dalban van, az a cigány beszéd”..., i. m., 1998.; Szalai Andrea: *Szociolingvisztikai szempontok...*, i. m., 1999, 278-283.

²¹ Stewart, Michael: „Igaz beszéd”..., i. m., 1987.; Stewart, Michael: *Daltestvérek...*, i. m., 1994.

körülményt jelent, amelyet a nyelvi tervezésnek érdemes figyelembe vennie a sztenderdizáció lehetőségeinek mérlegelésekor.

A romani közösségekben (Hodász és Kántorjánosi, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) a nyelvhasználatot érintő első kvalitatív vizsgálatok a romani és a magyar nyelv használati körének viszonylagos stabilitását és a kisebbségi nyelvátadás bizonyos fokú folyamatosságát mutatták.²² Bartha Csilla megállapította, hogy a két vizsgált közösségben (eltérő intenzitással) nyelvcsere zajlik, de „mindkét településen fellelhetők erős egyéni és közösségi törekvések a romani nyelv megtartására.” És ami a leglényegesebb: „a nyelvcsere visszafordításának/lassításának fő faktora, a család nyelvátörökítő szerepe mindkét helyen erős”.²³ A nyelvcsere folyamatában kiemelt jelentősége van az intergenerációs nyelvátadás meglétének.²⁴ Egy kisebbségi nyelv csak akkor tud túlélni, ha az elsődleges nyelvi szocializáció nyelve marad. Ezt már Fishman is központi feltételként kezelte a nyelvcsere visszafordításának feltételeit és lépéseit megfogalmazó, úttörő jelentőségű, világszerte elismert és számos közösségben alkalmazott elméletében.²⁵ Központi tétele, hogy a nyelvi revitalizáció a kisebbségi nyelvátadás folyamatossága nélkül nem lehet sikeres. Hiányában minden további nyelvi tervezési tevékenység sikerének előfeltétele ennek újbóli megteremtése. Nagyon fontos körülmény tehát, hogy vannak beszélőközösségek, ahol létező gyakorlat az intergenerációs nyelvátadás. Ugyanakkor Bartha Csilla utal arra, hogy e gyakorlatnak mind stabilitása, mind országos elterjedtsége megkérdőjelezhető.²⁶

Az eddigi megállapítások mind a romani nyelvre vonatkoztak. A beás nyelv használatáról némileg kevesebb információnk van. Három, a nyelvhasználatot, illetve a nyelvi tervezés kérdéseit érintő,

²² Bartha Csilla: *Nyelvcsere két magyarországi oláh cigány közösségben...*, i. m., 2007.

²³ Uo. 262.

²⁴ Bartha Csilla – Borbély Anna – Erb Mária – Uhrin Erzsébet: *A generációs nyelvátadás...*, i. m., 2013.

²⁵ Fishman, Joshua A.: *Reversing Language Shift...*, i. m., 1991.; Fishman, Joshua A.: *Reversing language shift...*, i. m., 1993.; Fishman, Joshua A. (ed.): *Can Threatened Languages Be Saved?...*, i. m., 2001.

²⁶ Fishman, Joshua A.: *Reversing language shift...*, i. m., 1993, 261-263.

terepmunkán alapuló vizsgálatról tudok.²⁷ E munkák eredményeiből arra következtethetünk, hogy a beás közösségekben a nyelvcserre igen előrehaladott mértékű. A fiatalok csak igen ritkán és kevés beszédhelyzetben használják a kisebbségi nyelvet.²⁸ Bodó Csanád munkatársaként és később pedagógusként²⁹ én is többször jártam beás többségű ormánsági beszélőközösségekben.

Amikor a romani és/vagy a beás nyelvet használó közösségeket emlegetünk, elsősorban kétnyelvű beszélőkre kell gondolnunk, de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy vannak beás vagy (elsősorban talán inkább) romani egynyelvű gyermekek is. Réger Zita mintegy 30 évvel korábbi tapasztalatai alapján úgy fogalmazott, hogy „*a kétnyelvű közösségekből kikerülő gyermekek relatív nyelvtudása igen változatos képet mutathat: a magyar nyelvtudás teljes hiányától (a cigány vagy román egynyelvűségtől) a domináns magyar nyelvűségig terjedhet a skála*”.³⁰ A mai helyzetről nagyon kevés ismeretünk van. Az bizonyos, hogy mindkét nyelv esetében vannak kétnyelvű közösségek, és olyanok is, ahol létezik még a kisebbségi nyelvű szocializáció gyakorlata. Ez utóbbi a beás nyelv esetében minden bizonnyal igen ritka. Ugyanakkor az egyetlen magyarországi muncsánt (a beás nyelv egy délszláv hatásokat mutató változatát) beszélő közösségben, Alsószentmártonban 2005-ben magam is találkoztam olyan tíz év alatti gyerekekkel, akik beszéltek a nyelvet. Varga Aranka és Orsós Anna 2000-ben hat dél-dunántúli településen, köztük Alsószentmártonban végzett kvantitatív jellegű kutatásuk során 28 tíz év feletti alsószentmártoni adatközlő nyelvhasználatát vizsgálták. Eredményeik szerint a 28-ból 26 adatközlő az általuk beásként jelölt kisebbségi nyelvváltozatot használja a családban, és így tesz mind a 4 megkérdezett 10 és 14 év közötti beszélő is. Erről a kisebbségi nyelvi szocializáció valamilyen mértékben meglévő gyakorlatára következtethetünk. Az említett kutatásban egyébként Alsószentmárton mellett Hidasról vannak olyan adatok, amelyek nem a nyelvcserre végső stádiumára utalnak.³¹

²⁷ Orsós Anna – Varga Aranka: A beás nyelv állapota..., *i. m.*, 2001.; Bodó Csanád: Nyelv vagy nyelvjárás..., *i. m.*, 2006.; Orsós Anna: *A beás nyelv...*, *i. m.*, 2012.

²⁸ Vö. pl. Orsós Anna: *A beás nyelv...*, *i. m.*, 2012, 76-78.

²⁹ Heltai János Imre: A szociolingvisztikai szemlélet..., *i. m.*, 2013.

³⁰ Réger Zita: *A cigány nyelv...*, *i. m.*, 1988, 172.

³¹ Orsós Anna: *A beás nyelv...*, *i. m.*, 2012, 33-45.

Viszonylag kevés tudásunk van tehát a két nyelv magyarországi használatáról, elterjedtségéről. Ez a deficit a nyelvi tervezés esélyeit gyengíti: teret enged tudományos értelemben megalapozatlan, a mindennapokban is hallható véleményeknek, érveknek, mint például hogy „nem teljes értékű”, „könnyen megtanulható”, „egyszerű grammatikával rendelkező” nyelvekről van szó, amelyeket csak „kevesen és ritkán” használnak. Mivel ezek az ideológiák uralni tudják az e nyelvekről való gondolkodást, sokszor észrevétlen marad problémás, esetenként lingvicista (tehát nyelvi alapon diszkrimináló) voltak. Ezek természetesen meghatározzák a sztenderdizáció lehetőségeiről való gondolkodást, és ezzel együtt azokat az elképzeléseket is, amelyek e nyelvek iskolai, sőt általában véve a többségi társadalomban való szerepéről, helyéről szólnak. A nyelvi tervezés sikeresebbé tételéhez tehát alaposabban meg kell ismernünk e nyelvek használatának körülményeit, jellemzőit.

A továbbiakban egy másik olyan területtel foglalkozom, ami alapvetően meghatározza a romani és a beás nyelvről alkotott képünket. A nyelvekről, nyelvhasználatról való gondolkodást bizonyos kategorizációk segítik. *„Kategoriók nélkül nem boldogulunk, de a kategorizációk sosem semlegesek vagy ártatlanok, hanem mindig valamifajta ideologikus világlátás kifejezői.”*³² A következőkben azt mutatom be, milyen módon gyengítik – a valóságot is átírva és akár törvényi garanciákat is figyelmen kívül hagyva – bizonyos politikai-közéleti kategorizációk a két nyelv esélyeit a magyarországi közéletben, elsősorban az oktatásban. Olyan dokumentumokról lesz szó, amelyek nagy presztízsnak örvendenek: európai alapidokumentumokról, népszámlálási adatokról és magyar törvényekről.

A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája (Európa Tanács 1992) és a Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről (Európa Tanács 1995) olyan európai dokumentumok, amelyek nagyban meghatározzák a kisebbségi nyelvekről való gondolkodást Európában, és amelyek ugyanakkor a nyelvi emberi jogok szempontjából erősen kritizálhatók. Ezek a dokumentumok ugyanis a kisebbségi nyelveket védik, és nem a kisebbségeket vagy e

³² Busch, Brigitta: *Mehrsprachigkeit... , i. m.*, 2013. (saját fordításom – H.J.I.)

nyelvek beszélőit.³³ A nyelvi emberi jogi paradigma képviselői szerint álságos a nyelv megmentésére törekedni, ám eközben nem törődve az azt beszélő emberek sorsával, versenyképességével.³⁴ A nyelvek piacának alapvető axiómája: „*sikeres nyelve csak sikeres közösségeknek leher*”.³⁵ A romani és a beás nyelvek szempontjából azonban van egy további, igen meghatározó kitétele is a Chartának. A dokumentum használja ugyanis a „*területhez nem köthető nyelvek*” kategóriáját. Ezen „*az állam polgárai által beszélt olyan nyelvek értendők, amelyek különböznek az állam lakosságának többi része által beszélt nyelvtől vagy nyelvektől, de amelyeket, bár az állam területén hagyományosan beszélnek, nem lehet egy külön földrajzi körzethez kapcsolni*” (1. rész 1/c). Ezekre a nyelvekre pedig bizonyos közelebből nem definiált flexibilitással vonatkoznak a Charta alapelvei: „*A Felek vállalják, hogy mutatis mutandis alkalmazzák a fenti 1-4. bekezdéseket a területhez nem köthető nyelvekre. E nyelvek esetében azonban a jelen Karta hatályosulását szolgáló intézkedések természetét és terjedelmét rugalmasan kell meghatározni, figyelembe véve a kérdéses nyelvet használó csoportok szükségleteit és kívánságait, tiszteletben tartva hagyományait és jellemzőiket*” (2. rész 7/5). A két Európa-szerte ismert és érintett nyelv a jiddis és a romani.³⁶ Bár a beás esetében nincs szó Európa-szerte elterjedt nyelvről, de délkelet-európai régióknak vonatkozásában mutat olyan sajátosságokat, amelyek folytán a „*területhez nem köthető*” nyelvek közé sorolódik: beszélőközösségeik az ország területén szétszórva élnek és a közelmúltig peripatetikus jegyeket mutató életmódot folytattak. Mint látható lesz, a magyarországi jogi környezet is azonos elbánásban részesíti a beást a romani nyelvvel.

Az európai szabályozások tehát a romani és a beás esetében meglehetősen nagy játékkeret hagynak az e nyelvekkel kapcsolatos nyelvpolitika nemzeti hatáskörben való szabályozásának. Bár a megfogalmazás ezt sugallja, a fenti kitétel nem feltétlenül pozitív hatású. Lehetővé teszi a más kisebbségi nyelvekhez képest való

³³ Vizi Balázs: Az Európai Unió és a kisebbségi nyelvek. ..., *i. m.*, 2005.

³⁴ Kontra Miklós: Hasznos nyelvészet..., *i. m.*, 2010, 20-23.

³⁵ Kiss Jenő: A tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit..., *i. m.*, 2009, 67.

³⁶ Busch, Brigitta: Mehrsprachigkeit..., *i. m.*, 2013, 122.

eltérést a nyelvi jogi szabályozásban, a nyelvpolitikában, ilyen módon az egyenlő esélyek megteremtésének ellenében hat.

Az európai szintű dokumentációk túl általános megfogalmazásának, a nyelvek védelmét szolgáló intézkedések flexibilis jellegének tendenciája a magyar kategorizációkban, törvényekben is folytatódik. Ennek bemutatását a KSH népszámlálásának országos adatait tartalmazó dokumentum ide vonatkozó részeinek elemzésével kezdem. A népszámlálási statisztikák egyrészt a magukat cigány „nemzetiséghez tartozónak érzők” számáról, másrészt – sajátos kategorizációs rendszerben – a „cigány (romani, beás)” anyanyelvűek, illetve a „cigány (romani, beás)” nyelvet családi, baráti közösségekben használók számáról adnak az érdeklődő számára (megkérdőjelezhető értékű) tájékoztatást:

Nemzetiség	Nemzetiség	Anyanyelv	Családi, baráti közösségekben használt nyelv	Előzőek alapján nemzetiséghez tartozik (fő)
cigány (romani, beás)	308.957	54.339	61.143	315.583
hazai nemzetiséghez tartozó összesen	555.507	148.155	228.353	644.524

(Összlakosság 2011: 9 937 628 fő) (Forrás: KSH 2013a: 20)

A nemzetiséget, anyanyelvet felmérő adatokat négy kérdés segítségével gyűjtötte a statisztikai hivatal. Ezek közül kettő az identitásra, kettő a nyelvhasználatra vonatkozott. Ezt az eljárást a hivatal a következőképpen kommentálja:

„A nemzetiséghez tartozás különböző aspektusait – eltérően sok európai országtól, ahol csak egyetlen kérdést tesznek fel – több kérdés vizsgálta: a nemzetiségen kívül az anyanyelvre, a családi-baráti körben beszélt nyelvre is vonatkozott egy-egy kérdés. A nemzetiségre azonban nem egy, hanem két kérdést tettünk fel a 2011. évi népszámlálás során, felhasználva azokat a kutatói tapasztalatokat, amelyek szerint elősegíti a többes identitás bejegyzését az, ha nem egy, hanem két prioritás nélküli kérdés vonatkozik a nemzetiségi

*hovatarozásra. Az eredmények azt mutatják, hogy a kérdésfeltevés helyes volt: a nemzetiséghez tartozás összes jelölésének több mint 60 százaléka a másik nemzetiégi kérdésre érkezett be.*³⁷

Ha valaki a négy kérdés legalább egyikére az adott nemzetiséget jelölte be, a nemzetiséghez tartozónak számították. Több identitást is meg lehetett adni, és a kérdőívnek létezett romani és beás nyelvű változata is. Előbbi esetében a honlapról letölthető kérdőív mellett egyébként a *lovari* megjelölés szerepel,³⁸ de az eredmények között mindenhol a *romani* lingvonimát használja a hivatal.

A fenti idézet első és második sorában látható közbevetésből arra következtettek, hogy az eljárást a hivatal haladónak tartja (hiszen az pozitív értelemben tűnik ki az európai összehasonlításból). Az a körülmény, hogy az egynyelvű nemzetállamokban általánosan elterjedt anyanyelv-felfogással (mindenkinek van egy (!) anyanyelve) részben szakított a kérdőív, és egy második nyelv használatára is rákérdez, véleményem szerint is előremutató, árnyalja az eredményeket. Ugyanakkor a kérdés megfogalmazásának módja implikálja „a családi, baráti közösségben használt nyelv” alárendelt szerepét is: azt sugallja, hogy második, korlátozott használati értékű nyelvről van szó. Továbbá az sem evidens, hogy a családban és a baráti közösségben használt nyelv ugyanaz.

De nem ez a legfontosabb észrevételem a népszámlálási kérdőívvel és adatokkal kapcsolatban. Orsós Anna korábbi népszámlálási adatok kapcsán megjegyezte, hogy a 2001-es népszámlálásig nemzetiségnél és nyelvnél egyedülként csak a *cigány* kategória létezett.³⁹ A 2001-es népszámlálás kérdőívét, módszereit több nyelvész is részletesen elemezte az etno- és lingvonimák használatát tekintve. Megállapították, hogy felfedezhető volt az előrelépés a korábbi állapotokhoz képest (többféle nemzetiégi illetve anyanyelvi kötődést is meg lehetett már adni; a kérdőívben feltüntetésre került külön-külön válaszadási lehetőséggel a beás és a romani nyelv; ekkor került be először a családi, baráti

³⁷ KSH 2013a..., *i. m.*, 21.

³⁸ KSH 2013b..., *i. m.*

³⁹ Orsós Anna: *A beás nyelv...*, *i. m.*, 2012, 18.

környezetben való nyelvhasználatra irányuló kérdés), azonban sok tekintetben pontatlan volt a kérdőív: a *beás* és a *romani* nyelv mellett meg lehetett adni – teljességgel értelmezhetetlen módon – egy *cigány* (*roma*) válaszlehetőséget is (tehát a két nyelvre három kategória jutott), ráadásul az eredmények publikálásakor már nem váltak szét ezek a kategóriák, minden adatot *cigány* megjelölésüként kezelte a KSH. A homogenizáló tendenciákat a nyelvészszakma egyértelmű és világos kritikával illette.⁴⁰

A 2011-es népszámlálásnak már a kérdőívében sem jelenik meg külön válaszadási lehetőségként a *romani* és a *beás* nyelv; a *cigány* nyelv használatára kérdez rá, zárójelben tüntetve fel csupán, hogy két különböző nyelvet is ért ezen: *cigány* (*romani*, *beás*). Ez visszalépésként értékelhető a 2001-es állapothoz képest, ahol be lehetett jelölni, hogy a kettő közül melyik a kérdezett anyanyelve / melyik a kérdezett által családi/baráti közösségben használt nyelv. A census tehát két alapvetően különböző nyelvet, a *romanit* és a *beást* együtt kezel ezúttal már a kérdőívben is. Az eredmények ismertetésekor ennek megfelelően nem választható el egymástól a két nyelv.

Irvine és Gal⁴¹ három olyan szemiotikai folyamatot definiál, amelyek hozzájárulnak a nyelvi ideológiák kialakulásához: a homogenizálás, két nyelv „összerántása“ esetén az egyik vagy mindkettő „törlése“ (a szerzők szóhasználatában *erasure*) egyike ezeknek. Ennek segítségével a valóság újraírható, átalakítható. Messzemenőek a következmények: így egyik nyelv beszélőinek létszámáról sem jutunk értelmezhető adatokhoz. Az eljárás azonban azáltal válik különösen károsná és lingvicista jellegűvé, hogy a nyelvek és beszélőik létszámának megismerhetetlenségén át a beszélőket és minden igényüket, jogos követelésüket láthatatlanná teszi.⁴²

Egyéb felületességek is vannak a kérdőívben, illetve annak *beás* és *romani* nyelvű változataiban, amelyek ezt a hatást erősítik, tehát hozzájárulnak az adatok értelmezhetetlenségéhez. A *beás* nyelvű

⁴⁰ Kontra Miklós: *Cigányaink, nyelveik és jogaik...*, *i. m.*, 2003.; Szalai Andrea: *Egységesség? ...*, *i. m.*, 2007, 36-37.; Orsós Anna: *A beás nyelv...*, *i. m.*, 2012.

⁴¹ Irvine, Judith – Gal, Susan: *Language ideology and linguistic differentiation...*, *i. m.*, 2000.

⁴² A kérdéstről bővebben: Kontra Miklós: *Cigányaink, nyelveik és jogaik...*, *i. m.*, 2003.

kérdőívben a *băjás* és *lăkătăr* kifejezések szerepelnek etno- illetve lingvonimaként. Nincs tehát összefoglaló, közös név, ami a magyar kérdőív *cigány* kifejezésének volna megfeleltethető, továbbá a két nyelv fordított sorrendben olvasható. A romani (vagy a hivatal szóhasználatában *lovari*) nyelvű kérdőívben pedig a *romani* és a *khastali* kifejezések olvashatók, tehát a magyar nyelvű kérdőívvel azonos a sorrend, nincs azonban összefoglaló értelmű kifejezés. Ez utóbbi nem csoda, hiszen a romani nyelvben nincs olyan szó, amely a magyar *cigány* szóhoz hasonló, összefoglaló jelentéssel bírna.⁴³ A *khast* jelentése ‚fa‘, eszerint a *khastali* jelentése ‚fás‘. Ezt a szót etno- és lingvonimaként Rostás Farkas György és Karsai Ervin 1991-es szótára nem tartalmazza. ‚Beás‘ jelentésben a Courthiade-Rézműves-féle szótár adatozza a *khastalo* szót. Tudtommal a Kárpát-medencében a beások jelölésére általánosan elterjedt romani etno- és lingvonima a *balajari* (‚teknővájó‘).

Remélhetjük tehát, hogy a következő census idején ezek a kategorizációs hibák már nem ismétlődnek meg, és lesz önbevalláson alapuló adatunk arról, hogy hányan beszélnek e nyelveket Magyarországon. Addig csak becslésekre hagyatkozhatunk. A legpontosabb becslések kiindulópontja az a reprezentatív szociológiai felméréssorozat lehet, amelyet először 1973-ban, azóta pedig további kétszer (1993-ban és 2003-ban) végeztek el Kemény István és munkatársai. Ez azonban nem a kérdezettek önidentifikációján, hanem a közvetlen környezet ítéletén, tehát külső, többségi klasszifikáción alapul.⁴⁴

Mind a népszámlálási, mind a szociológiai adatok azt mutatják, hogy azon emberek száma, akik magukat cigánynak tartják, vagy akiket cigánynak tart környezetük, az utóbbi évtizedekben folyamatosan nőtt, a két nyelv beszélőinek száma azonban azonos maradt vagy kicsivel csökkent.⁴⁵ Az adatsorok alapján történő durva becslés segítségével a romanit beszélők számát 40.000 körülire, a beást beszélőket pedig 20.000 fő körülre tehetjük.

Hatályos törvényeink is a KSH kérdőíveihez hasonló, felületesnek nevezhető kategorizációs gyakorlatot követnek. A

⁴³ Törzsök Judit: Kik az igazi cigányok? ..., *i. m.*, 2001.

⁴⁴ Az adatfelvétel módjához l.: Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: A magyarországi cigányság 1971-2003..., *i. m.*, 2004, 11-13.

⁴⁵ Uo. 37-46.

nemzetiségek jogairól szóló 2011-es törvény (Magyar Országgyűlés 2011: CLXXIX) 22. paragrafusának első bekezdése az alábbi módon fogalmaz: „*E törvény értelmében nemzetiségek által használt nyelvnek számít a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma/cigány (romani, illetve beás), (a továbbiakban együtt: roma), a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán nyelv, továbbá a roma és az örmény nemzetiség esetében a magyar nyelv is*”. Semmi nem indokolja, hogy a romani és a beás ne ugyanúgy önálló nyelvként jelenjen meg a felsorolásban, mint az összes többi nemzetiségi nyelv. A zárójelezés homogenizáló hatású, azt sugallja, hogy ezek nem teljes értékű, egyértelműen elkülönülő nyelvek. A *roma/cigány (romani, illetve beás), (a továbbiakban együtt: roma)* körülményes formulájában az etno- illetve lingvonimák összemosása, differenciálatlan használata akaratlanul is hozzájárul a valóság átírásához. A *roma* kifejezés etnonimaként értelmezhető, bár a magyar köznyelvben (és nem egy törvény szövegében) elképzelhető a *roma nyelv* összetételnek egy ‚romani’jelentése is. A *cigány* kifejezés a maga pontatlanságával jelenthet nyelvet is: a romani nyelvkönyvekben, romani nyelvű könyvekben is előfordul a romani szinonimájaként a *cigány nyelv* kifejezés is – a *beás* szinonimájaként azonban nem értelmezhető. Tehát semmilyen létjogosultsága, pozitív hatása nincs annak, hogy a zárójel előtti cigány/roma kifejezéseket felsorakoztatja a szöveg, illetve a beás nyelvet és a romani nyelvet együttesen roma nyelvként említi.

A törvény értelmében „*a nemzetiséghez tartozó gyermek – a szülője vagy gyámja (a továbbiakban együtt: szülő) döntésétől függően – anyanyelvű, nemzetiségi két tanítási nyelvű, nemzetiségi nyelvtanító vagy roma nemzetiségi köznevelésben vehet részt. A roma nemzetiségi nevelés, nevelés-oktatás folyhat kizárólag magyar nyelven, de a szülők igényei alapján az intézményfenntartó köteles biztosítani a roma nyelv (romani, illetve beás) oktatását is*” (Magyar Országgyűlés 2011: CLXXIX/22§/3). A szöveg itt is a roma nyelv nem létező kategóriáját használja, a romani és a beás nyelveket azonban szerepelteti zárójelben. Ugyanígy jár el a nemzeti köznevelésről szóló törvény is (Magyar Országgyűlés 2011: CXC). Ebben van egy, a kisebb nemzetiségi nyelvekhez (bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin, ukrán) hasonlóan a romanit és beást is érintő kitétel: oktatásuk „*esetében alkalmazható az is, aki pedagógus*

szakképzettséggel és az adott nyelvből felsőfokú „komplex” típusú államilag elismert nyelvvizsga bizonyítvánnyal vagy azzal egyenértékű okirattal rendelkezik”. (Magyar Országgyűlés 2011: CXC/§ 99/5). A szakirányú, az adott nyelvre vonatkozó nyelvszakos végzettség tehát nem előírás. Ennek oka a romani és a beás esetében az, hogy ma Magyarországon a klasszikus nyelvi szakokhoz bizonyos szempontból hasonló képzettséget a PTE BTK Neveléstudományi Intézetének Romológia és Nevelésszociológiai Tanszékének beás vagy romani szakirányú képzésein kívül nem lehet szerezni.

A törvények alkalmazásának konkrét feltételeit az Emberi Erőforrások Minisztériumának (EMMI) 17/2013-as számú, *A nemzetiség óvodai nevelésének irányelve és a nemzetiség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról* című rendelete teremti meg. Ebben a dokumentumban található a nemzetiségi nevelés-oktatás nemzetiségenként meghatározott, részletes fejlesztési feladatai is. Az EMMI rendelete a lingvo- és etnonimák tekintetében már pontos és szabatos: itt a *roma/cigány* formula már csak etnonima és nem lingvonima, a beás és romani nyelvek felsorolásakor pedig hiányoznak a homogenizáló *cigány nyelv* vagy *roma nyelv* összefoglaló formulák. (Ez csak a rendelkezésekre igaz, mert a fejlesztési feladatok részletezésénél már egyrészt a *beás nyelv és irodalom*, másrészt a *cigány/romani nyelv és irodalom* követelményeit olvashatjuk, és utóbbi részben többször is előfordul a *cigány nyelv* kifejezés. Annak, hogy a *romani* nyelv szinonimájaként használatos a *cigány nyelv*, a *beás nyelv* szinonimájaként azonban nem, van hagyománya. Ugyanakkor némi pontatlanságot nyilvánvalóan implikál ez a gyakorlat.)

A rendelkezés értelmében a nemzetiségi óvodai nevelést, illetve a nemzetiségi iskolai nevelés-oktatást a szülők kezdeményezhetik. Alapesetben legalább nyolc, azonos nemzetiséghez tartozó szülőnek kell kérvényt beadnia. A képzés működtetőjének (ez lehet az iskola működtetője vagy az országos nemzetiségi önkormányzat) fel kell mérnie a várható igényeket, a lehetőségekről tájékoztatót kell készítenie. A nemzetiségi oktatás-nevelésnek az óvodában három, az alap- és a középfokú oktatásban összesen öt típusát definiálja a

rendelkezés, és leszögezi, hogy ezek *bármely formája alkalmazható.*⁴⁶

A nemzetiségi óvodai nevelés három lehetséges formája: a nemzetiségi nyelvű óvoda, a kétnyelvű óvoda, illetve „*magyar nyelvű roma/cigány kulturális nevelést folytató óvoda*“ (uo. 4. §, 3/c). A nemzetiségi iskolai nevelés-oktatás keretében „*a nemzetiségi népismeret tanítása önálló tantárgyként az adott nemzetiség nyelvén folyik. A roma/cigány nemzetiség esetében a nemzetiségi népismeret oktatása a magyar nyelven is folyhat*“ (uo. 5. §, 3). A rendelkezés következő bekezdése könnyítést tartalmaz: ha ez nem szervezhető meg, akkor az iskola „*legalább heti két órában megszervezi a felkészítést*“ (uo. 5. §, 4). A nemzetiségi nevelés-oktatás formái a következők lehetnek: anyanyelvű, kétnyelvű, nyelvoktató, kiegészítő (ez esetben megszervezhető a nevelés-oktatás tanórán kívüli foglalkozásként is). Ezek mellett létezik még a „*magyar nyelvű roma/cigány nemzetiségi nevelés-oktatás*“ (uo. 8. § (1)/d). Ez tulajdonképpen „*népismereti oktatást*“ (heti 1 óra, uo. 8. § (5)/d) és „*roma/cigány kulturális tevékenységet*“ (heti 2 óra, uo. 8. § (5)/d) jelent: „*biztosítja a roma/cigány tanulók számára a romák, a cigányság kulturális értékeinek megismerését, a romák/cigányok történelméről, irodalmáról, képzőművészetéről, zenei és táncművészetéről, valamint hagyományairól szóló ismeretek oktatását*“ (uo. 8. § (5)/a). Ennek az oktatási formának: „*nem kötelező eleme a romani és beás nyelv tanulása, de a szülők igénye alapján - anyanyelvű, kétnyelvű vagy nyelvoktató nemzetiségi nevelés-oktatás keretében - biztosítani kell e nyelvek oktatását.*”⁴⁷

A beás és a romani nyelvek szempontjából döntő az utoljára idézett kitétel, ugyanis a rendelkezés itt mondja ki, hogy a kisebbségi (a rendelkezés szóhasználatában nemzetiségi) nyelvek oktatása szülői (illetve 14 év felett párhuzamos tanulói) igény esetén a magyar állam törvényesen megkerülhetetlen (!) szolgáltatása akkor is, ha egy intézmény a „magyar nyelvű roma/cigány nemzetiségi nevelés-oktatási“ formát alkalmazza.

A nemzetiségi nyelv és irodalom, valamint a nemzetiségi népismeret tantárgyi időkereteinek meghatározásánál olyan kitételek olvashatók a romani és a beás nyelvekre vonatkozóan, melyeknek

⁴⁶ EMMI 17/2013: 9. §

⁴⁷ Uo. 8. § (5)/b

közös jellemzője az általánosan vonatkozó rendelkezések felpuhítása: „A nyelvoktató nemzetiségi nevelési-oktatási formában a heti kötelező órakeretből a nemzetiségi nyelv és irodalom oktatására legalább négy, a horvát, német, román, szerb, szlovák és szlovén nyelv oktatására legalább öt, a romani vagy beás nyelv oktatására legalább három tanórát szükséges biztosítani.”⁴⁸ „Bármely nevelési-oktatási forma esetében (...) a (...) tanórák időkerete az első-negyedik évfolyamon az egyes évfolyamok, tanítási év közben a tanítási hetek között átcsoportosítható azzal a megkötéssel, hogy a kötelező tanórák száma egyetlen évfolyamon sem lehet kevesebb heti három óránál, a romani és beás nyelvek oktatása esetén kettő óránál.”⁴⁹ „A negyedik-nyolcadik évfolyamon az idegen nyelv oktatására biztosított óraszám részben, a kilencedik-tizenkettedik évfolyamon a második idegen nyelv oktatására biztosított óraszám – a romani és beás nyelv kivételével – a nemzetiségi nyelv oktatására részben vagy egészben átcsoportosítható.”⁵⁰

A más nemzetiségi nyelveknél kisebb óraszámok engedélyezése eredhet valamilyen általam nem ismert gyakorlati megfontolásból, ami a tanár képzettségéről szóló kitételekhez hasonlóan szükségzerű, ám a két nyelv presztízsét nyilvánvalóan nem emeli. Abban a rendelkezésben azonban, hogy nem csoportosíthatók át az idegen nyelvi óraszámok a beás és a romani nemzetiségi nyelvek javára, amikor ezt más nemzetiségi nyelvek esetében engedélyezi a rendelet, már egyértelműbbé válik a nyelvek eltérő értékéről, erejéről, azaz egyenlőtlenségéről szóló ideológia megnyilvánulása. Ez a nyelvi emberi jogok szempontjából akkor is elutasítandó, és e nyelvekre, azok megítélésére, presztízsére nézve káros gyakorlat, ha azt valamilyen (gyakorlati, nyelvi tervezési hiányosságból fakadó) kényszer szüli, például a szakemberek hiánya vagy a tananyagok hiányosságai. E nézőpontból ugyanis nem az a kívánatos út, hogy a törvényi előírásokat a lehetőségekhez igazítsuk, hanem az, hogy a lehetőségeket olyan módon fejlesszük, hogy meg tudjunk felelni a szükségyszerűen egalitárius törvényi követelményeknek.

A magyarországi törvényi háttér – miként láttuk – tartalmaz homogenizáló hatású megfogalmazásokat, fogalomhasználatában

⁴⁸ Uo. 10. §/3

⁴⁹ Uo. 10. §/5

⁵⁰ Uo. 10. §/6

esetenként pontatlan. Ez a kisebbségi nyelvek hátrányba kerülését vonhatja maga után. A romani és beás nyelv oktatását is tartalmazó nemzetiségi nevelési-oktatási formát azonban saját kérésük esetén biztosítják a törvények az érintett közösségeknek. Sőt: nem zárják ki a romani és a beás nyelvű, illetve a magyarpárú kétnyelvű oktatási formák kialakítását sem.

Azonban mindez nem jelenti automatikusan azt, hogy egy adott kisebbségi közösség a gyakorlatban is élni tud ezekkel a lehetőségekkel. Ahhoz ugyanis sokkal több kell, mint a törvény szövege. A törvények ígérete és a valóság között szakadék tátong. Az anyanyelv, a tanítási nyelv és az iskolai sikeresség összefüggésének vizsgálatakor válik láthatóvá, mekkora jelentősége van e kérdésnek. Kontra Miklós kiválóan illusztrálta ezt a 90-es évek elejéről származó adatok alapján.⁵¹ A Kemény István-féle 1993-as szociológiai vizsgálat⁵² eredményei azt mutatták, hogy a 25-29 éves korcsoportban a vizsgált magyar egynyelvű cigány nemzetiségű beszélők esetében „csak” 22% volt azok aránya, akik nem fejezték be az általános iskolát, de a romani-magyar kétnyelvűek esetében ez az arány 48%-os, a beás-magyar kétnyelvűek esetében pedig 42%-os. A sikertelenség aránya már az egynyelvű beszélők esetében is nagy, de a kétnyelvű beszélők jelentős hátránya valóban megdöbbentő. Ennek okát Kontra a tannyelvi diszkriminációban megvalósuló lingvicizmus számlájára írja, és a magyar állam által működtetett nyelvi genocídiumról beszél ebben az összefüggésben.⁵³

A törvény lehetőségeivel ma ritkán élnek az érintett közösségek. A nyelvi emberi jogi paradigma nézőpontjából a többségi társadalom és állam elnyomó mechanizmusai érvényesülnek, amikor egy kisebbség nem kapja meg a kellő szervezeti és anyagi segítséget, politikai támogatást ahhoz, hogy nyelvének korpusz- és státusztervezése segítségével biztosíthassa közösségei számára a törvények által kínált lehetőségek kihasználását. Az állam feladata tehát a romani és a cigány nyelvek szélesebb körű iskolai

⁵¹ Kontra Miklós: Tannyelvi diszkrimináció és cigány munkanélküliség..., *i. m.*, 1997.

⁵² Kemény István – Jankó Béla – Lengyel Gabriella: A magyarországi cigányság 1971-2003..., *i. m.*, 2004.

⁵³ Kontra Miklós: Hasznos nyelvészet..., *i. m.*, 2010, 169-170.

megjelenését célzó nyelvi tervezési törekvések hathatós támogatása. Az anyanyelvű vagy a kétnyelvű oktatás kérdése ma érdemben nem merül fel: nincs előkészítve társadalmi fogadtatása sem a kisebbségi közösségeken belül, sem ösztársadalmi viszonylatban, nincsenek meg a személyi és intézményi feltételek, és az oktatás nyelvátváltatását illető korpusztervezési, a sztenderdizáció kérdéseit érintő dilemmák is felmerülnek.

Sőt, a jelenlegi helyzet a nyelv iskolai oktatására vállalkozókat is súlyos kihívások elé állítja. Lakatos Szilvia vizsgálta a romani nyelv helyzetét a magyar iskolarendszerben a 2008/2009-es tanévben.⁵⁴ Eszerint a fenti tanévben az óvodáktól az általános iskolákon át három középiskoláig mintegy 30 olyan intézmény volt, ahol a romani nyelv valamilyen módon része volt a helyi tanterveknek. Ezek közül 19 intézmény vett részt a felmérésben, amely így körülbelül 1300 gyermeket, és 30, B2-es vagy C1-es, tehát közép- vagy felsőfokú nyelvvizsgával rendelkező pedagógust érintett. Az iskolák mintegy felében heti egy és négy között mozgott a romani nyelvórák száma, a többi iskolában délutáni kurzusként szerepelt a romani a tanrendben. A megkérdezett pedagógusok a következő fontos problémákat említették: célra alkalmas tankönyvek hiánya, elérhetetlensége, a célcsoportnak szóló tankönyvek hiánya, iskolában használható munkatankönyvek hiánya, a szülői háttér érdektelensége.

A politikai támogatás problémája mellett szakmai dilemmák is felmerülnek a nyelvi tervezés kérdései kapcsán. A továbbiakban két ilyen kérdésre térek ki: az első a státusz-, a második a korpusztervezés témaköréhez utalható a klasszikus Kloss-féle (1969) felosztás szerint.⁵⁵

A figyelem az eddigiekben a státusztervezés esetében az iskolai oktatásra, a korpusztervezés vonatkozásában pedig a sztenderdizációra koncentrálódott. Mindkét terület önellentmondásokat is magában rejt azonban, ha a nyelvi tervezés elsődleges céljának (az iskolai kisebbségi nyelvvoktatás bevezetése és/vagy a sztenderdizáció helyett) a nyelvcsere visszafordítását

⁵⁴ Lakatos Szilvia: A romani nyelv helyzete..., *i. m.*, 2010.

⁵⁵ Kloss, Heinrich: Research Possibilities..., *i. m.*, 1969.

tartjuk. Az e kérdésekről való gondolkodás reményeim szerint azonban e két tevékenység sikeresebbé tételéhez is hozzájárulhat.

Az a gondolat, hogy az iskolarendszer központi szerepet játszik a kisebbségi nyelvek megtartásában, első pillantásra teljesen magától értetődő. A nyelvi emberi jogok paradigmája is döntő szerepet tulajdonít a kérdésben az iskolának és a képzésnek.⁵⁶ Ugyanakkor a fishmani elmélet már emlegetett alaptézise szerint az intergenerációs nyelvátadás folytonossága a nyelvcsere megállításának egyik legfontosabb feltétele, és minden nyelvi tervezési lépés elveszti hatékonyságát, ha ez a feltétel nem teljesül.⁵⁷ Nem csak Fishman jutott erre a következtetésre: széles körben elterjedt felismerés, hogy az iskola a családon belüli kisebbségi nyelvhasználat hiánya esetén a nyelvcserét már nem tudja feltartóztatni.⁵⁸

Mivel a romani és a beás nyelvű közösségekben a nyelvátadás folytonossága – úgy tűnik – csak ritkán adott, kérdésessé válik, hogy jelen helyzetben a kisebbségi nyelvek oktatása mennyire hatékonyan szolgálja a nyelvmegtartás célját. A családon belüli nyelvhasználatban érvényesülő nyelvválasztás és ezzel a nyelvi szocializáció nyelvek külső befolyásolása a nyelvi tervezés eszköztárával ugyanakkor csak igen korlátozott módon képzelhető el. Fishman ugyan nem mond le erről a lehetőségről, de hangsúlyozza, hogy a beavatkozás csak indirekt lehet, és csakis az érintett közösségek beleegyezésén alapulhat. Ez utóbbi egyébként is a nyelvi tervezés egyik legfontosabb alapelve: A beszélők akarata ellenében nem képzelhető el sikeres cselekvési tev.⁵⁹

A nemzetközi tapasztalatok⁶⁰ azt mutatják, hogy „a nyelvi vitalitás egy magasabb fokán, ahol a nyelvnek még számos beszélője van, (...) az immerziós vagy bemerítési típus a leginkább alkalmas a

⁵⁶ Skutnabb-Kangas, Tove: *Nyelv, oktatás, kisebbségek...*, *i. m.*, 1997.

⁵⁷ Fishman, Joshua A.: *Reversing Language Shift...*, *i. m.*, 1991.; Fishman, Joshua A.: *Reversing language shift...*, *i. m.*, 1993.

⁵⁸ Edwards, John: *Language, Society and Identity...*, *i. m.*, 1985.; May, Stephen: *Language and Minority Rights...*, *i. m.*, 2001.; hivatkozza Bartha Csilla: *A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei és az oktatás...*, *i. m.*, 2003.

⁵⁹ Fishman, Joshua A.: *Reversing Language Shift...*, *i. m.*, 1991.; Fishman, Joshua A.: *Reversing language shift...*, *i. m.*, 1993.

⁶⁰ Összefoglalásukat I. Gál Noémi: *A nyelvi revitalizáció...*, *i. m.*, 2010, 139-155.

nyelv megőrzésére, megerősítésére...⁶¹ A nyelvbe való „bemerítés” annál hatékonyabb, minél több nyelvhasználati színterre terjed ki, és minél jobban megközelíti az elsődleges nyelvi szocializáció idejét, azaz minél fiatalabb beszélőket ér el. Ennek tükrében a felső tagozatosok és/vagy gimnazisták heti néhány órás nyelvoktatása kevésbé hatékony módszereknek látszik. Gál a nyelvi fészkek módszerét sorolja elő elsőként az immerziós lehetőségek közül. Ennek az először a 80-as években a maori nyelv kapcsán, de később világszerte több helyen, köztük finnugor nyelvek kapcsán is⁶² kipróbált módszernek az alap gondolata, hogy a fiatal (akár óvodáskorú) beszélők idősebb beszélőktől természetes beszédhelyzetekben, e célra kialakított közösségi rendszerben tanulják a nyelvet.

A korpusztervezéshez tartozó sztenderdizáció hasonló ellentmondásosságot implikál. A nemzeti nyelv ideológiájának kontextusában a sztenderdizációra, egy írott változat kialakítására hagyományosan úgy tekintünk, mint a nyelv családon kívüli szociolingvisztikai színtereken történő használatának előfeltételére. Az előbbieken elemzett európai és magyarországi dokumentumok is mind abból indulnak ki, hogy a vonatkozó nyelveknek van sztenderd megvalósulási formájuk; ha netán még sincs, akkor elsődleges és természetes cél a megteremtésük. Ellenkező esetben nincs esélye a nyelvnek az európai nemzetállamok kontextusában a túlélésre. Mind a romani, mind a beás nyelvek esetében fontos eredményekhez vezettek az ebből az alapvetésből fakadó magyarországi sztenderdizációs törekvések. Mindkét nyelvnek van grammatikája,⁶³ vannak szótárai.⁶⁴ Számos – sokszor sajnos igen nehezen hozzáférhető és/vagy változó minőségű – tankönyv, szöveggyűjtemény is született már. Mindkét nyelven lehet érettségit és nyelvvizgát tenni.

⁶¹ Uo. 139.

⁶² Bakró-Nagy Marianne: *Kell-e beszélünk...*, i. m., 2014.

⁶³ Pl. Hutterer Miklós – Mészáros György: *A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana...*, i. m., 1967. és Orsós Anna – Kálmán László: *Beás Nyelvtan...*, i. m., 2009.

⁶⁴ Pl. Choli Daróczi József – Feyér Levente: *Romano–ungriko cino alavari...*, i. m., 1984.; Rostás-Farkas, György – Karsai, Ervin: *Cigány–magyar, magyar–cigány szótár...*, i. m., 1991.; Vekerdi, József: *A Comparative Dictionary...*, i. m., 2000. és Orsós Anna: *Magyar-beás kéziszótár...*, i. m., 1999.

A sztenderdizáció mindenkefelettsége és mindenhatósága azonban megkérdőjelezhető. A romani és a beás nyelv esetében alapvetően orális kultúrában élő nyelveket kívánunk sztenderdizálni. Párhuzam vonható a kolonizációs ideológiákkal: olyan kategorizációkat hozunk létre, amelyek a változatok mindennapi használatból adódó sokszínűségéről nem vesznek kellő mértékben tudomást, hanem elnyomják, háttérbe szorítják egy nyelv mindennapi nyelvhasználati módjait, lehetőségeit.⁶⁵ Véleményem szerint ezért feltűnően problematikus a romani (vagy akár a beás) esetében a sztenderdizáció: az európai nemzeti nyelvek sztenderdizációs tapasztalatait egy olyan nyelven kíséreljük meg alkalmazni, amelyik sok tekintetben eltér azoktól: erősen az oralitásban él, sok, egy közös nemzeti ideológiai kerethez nem hozzárendelhető csoport használja, változatai pedig gyakran fontos identitásképző markerként is szolgálnak a csoportok számára.

A sztenderdizáció feltétlen pozitív voltát megkérdőjelező érveket Gál is hasonlóképpen rendszerezi: Az írásbeliséghez rendelt sztenderd változat éppen az orális kultúra legfőbb értékeit kérdőjelezi meg. Így például a grammatika már megírásától kezdve automatikusan a preskripció eszközévé válik, mely tulajdonság az oralitásban nem feltétlen előnyös és nehezen értelmezhető. Továbbá gyakran azért nincs az írásbeliségnek hagyománya egy-egy nyelvben, mert – a domináns nyelv általi fenyegetettség ideje előtt – a közösségeknek erre nem is volt szükségük. Az is gyakran előfordul, hogy a több változatot beszélő közösségek egy része nem tud azonosulni a sztenderdizációra kiválasztott változattal.⁶⁶

Azt a tételt sem tekinthetjük mindenek felett álló törvényszerűségnek, hogy a sztenderdizáció a kisebbségi nyelvű iskolai oktatás feltétele: ha nem abból indulunk ki, hogy a többnyelvű oktatásban mindenáron el kell kerülni a kódváltást, akkor könnyebben találhatunk a romani és a beás nyelveknek helyet az iskolában. Ha célunk a kisebbségi nyelven szocializálódott tanulók segítése, és nem a kisebbségi nyelv doktriner védelme (vö. a nyelv beszélőjét védjük, nem a nyelvet), akkor a kódváltásokkal operáló kétnyelvű tanóra eszméje üdvözlendő lehet: az órai kommunikáció egyes (jelentős) részei folyhatnak a kisebbségi nyelven, egyes részei

⁶⁵ Busch, Brigitta: *Mehrsprachigkeit...*, i. m., 2013, 107-108.

⁶⁶ Gál Noémi: *A nyelvi revitalizáció...*, i. m., 2010, 120-125.

pedig a többségi nyelven. Ehhez a változatok viszonylagosan stabil funkcióeloszlása és nagyfokú nyelvpedagógiai tudatosság szükséges. Ilyen esetben akár sztenderd nyelvváltozat létrehozása nélkül is elképzelhető az, hogy a nyelvek valamilyen, a célnyelvi státuszon túlmutató szerepelt jussanak az iskolai oktatásban.

Azt hiszem, hogy e dilemmák mindegyikének vannak a romani vagy a beás viszonylatában releváns vonatkozásai. A fentiekkel korántsem azt akarom állítani, hogy a sztenderdizáció tévút volna. Csupán arra kívántam rámutatni, hogy az európai nemzetállamunkban kialakult nyelvi ideológiáink alapvetően meghatározzák e sok tekintetben más tulajdonságokkal és lehetőségekkel rendelkező nyelvekről való gondolkodásunkat, és érdemes egyet hátrálépvé új szempontokat is megvizsgálni a kisebbségi nyelvi oktatásról vagy a sztenderdizációról gondolkodva.

Dolgozatom legfontosabb megállapításai a következők voltak: a magyarországi romani és beás nyelvhasználat szociolingvisztikai leírása elkezdődött, de még számos fontos kérdés megválaszolatlan. A népszámlálási statisztikák és a törvények nem mindig kielégítő fogalomhasználata a romani-magyar és a beás-magyar kétnyelvűségnek sokszor már a létét is megkérdőjelezhetővé teszik a közvélemény vagy a döntéshozók szemében, a két nyelv megtartására, erősítésére irányuló törekvéseket az európai és magyarországi kategorizációs eljárások, törvények nem feltétlen támogatják. A nyelvi tervezési tevékenység jelenlegi fő irányvaival és a mögöttük álló ideológiákkal kapcsolatban alapvető kérdések várnak válaszokra.

A romani és a beás nyelvek magyarországi jövőjét ugyanakkor számos más, e három áttekintett területen kívüli tényező is befolyásolja. Például a közösség szándékai, politikai, gazdasági, demográfiai, kulturális ereje, a társadalom nem nyelvi jellegű politikai megnyilvánulásai, elsősorban a romani esetében a nyelv Magyarországon kívüli helyzete stb. Egy nyelvcserefolyamat igazi „kusza probléma“ („ill-structured problem“, „ill-defined problem“, „wicked problem“ vagy „messy problem“ – a fogalomhoz és nyelvészeti értelmezhetőségéhez magyarul lásd Lanstyák munkáját⁶⁷): sok egymással összefonódó részproblémából áll, a

⁶⁷ Lanstyák István: A kusza problémák néhány kérdéséről..., *i. m.*, 2014.

társadalmi élet különféle területei és többféle csoportja érintett benne, nem mentes az ellentmondásosságoktól, határtalan (azaz nincs végleges megoldása) és változékony. Még nyilvánvalóbbá válik ez, ha figyelembe vesszük, hogy a romani és beás nyelvi tervezés problémái aligha választhatóak el a két- , de akár az egynyelvű roma/cigány közösségek szociális, gazdasági és kulturális kérdéseitől. Jelen dolgozat ebből a szövevényből csak néhány szálát bogozott ki és vizsgált meg alaposabban. Ráadásul a vizsgálat szempontjai, keretei sem feltétlenül kizárólagosak; úgy gondolom, a nyelvi emberi jogi szemlélet egyike azon szempontoknak, amelyek felhasználásával a romani és a beás nyelvek helyzete értelmezhető.

Felhasznált irodalom

Bakró-Nagy Marianne: Kell-e beszélünk nyelvi veszélyeztettségről? In: *Magyar Tudomány*, 2014, 9. szám, 1038-1046.

Bartha Csilla: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei és az oktatás. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Akadémiai, 2003, 56–75.

Bartha Csilla: Nyelvcsere két magyarországi oláh cigány közösségben – „A régiek a régi cigányt beszélnek, mi már kavarjuk” In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007.

Bartha Csilla – Borbély Anna – Erb Mária – Uhrin Erzsébet: A generációs nyelvátadás mint nyelvmegőrzési univerzálé: egy XXI. századi összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálat eredményeiből. In: Fedinec Csilla – Ilyés Zoltán – Simon Attila – Vizi Balázs (szerk.): *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*. Budapest, Kalligram, 2013, 557-576.

Blommaert, Jan: Language planning as a discourse on language and society: The linguistic ideology of a scholarly tradition. In:

Language Problems and Language Planning, 1996, 20. (3) szám, 199–222.

Bodó Csanád: Nyelv vagy nyelvjárás?: Státustervezés a moldvai magyar és a dél-dunántúli bojár nyelvváltozatok körében. In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Kolozsvár, Anyanyelvőpolók Erdélyi Szövetsége – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai., 3., 2006, 53-62.

Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Cambridge Mass., Harvard UP, 1991.

Busch, Brigitta: *Mehrsprachigkeit*. Wien, Facultas.wuv, 2013.

Choli Daróczi József – Feyér Levente: *Romano–ungriko cino alavari: Cigány–magyar kisszótár*. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1984.

Cooper, Robert L.: *Language Planning and Social Change*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

Courthiade, Marcel – Rézműves Melinda: *Morri angluni rromane čhibăqi evroputni lavustik = Első rromani nyelvű európai szótáram : cigány, magyar, angol, francia, spanyol, német, ukrán, román, horvát, szlovák, görög*. Courthiade, Marcel; Rézműves Melinda és mtsai. Budapest, Fővárosi Önkormányzat Cigány Ház – Romano Kher, 2009.

Edwards, John: *Language, Society and Identity*. Oxford, Basil Blackwell, 1985.

EMMI 17/2013. *EMMI rendelet a nemzetiség óvodai nevelésének irányelve és a nemzetiség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról* (III. 1.).

Erdős Kamill: A magyarországi cigánység. In: *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba, A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványa, 1989 (1958), 42-56.

Európa Tanács: *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája*. Strasbourg, 1992. november 5.

Európa Tanács: *Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről*. Strasbourg, 1995. február 1.

- Fishman, Joshua A.: *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon, Multilingual Matters, 1991.
- Fishman, Joshua A.: Reversing language shift: Successes, failures, doubts, and dilemmas. In: Ernst Håkon Jahr (szerk.), *Language Conflict and Language Planning*. Berlin – New York, Mouton de Gruyter, 1993, 69–81.
- Fishman, Joshua A. (ed.): *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective*. Clevedon, Multilingual Matters, 2001.
- Gál Noémi: *A nyelvi revitalizáció*. Elméletek, módszerek, lehetőségek. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 6. Kolozsvár, Anyanyelv- és Nyelvtudományi Erdélyi Szövetsége, 2010.
- Heltai János Imre: A szociolingvisztikai szemlélet projektalapú formálása a középiskolában. In: *Anyanyelv-pedagógia*, 2013, 1. szám
- Hutterer Miklós – Mészáros György: *A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana*. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 117. Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1967.
- Irvine, Judith – Gal, Susan: Language ideology and linguistic differentiation. In: Kroskrity, Paul (ed.): *Regimes of language: ideologies, politics and identities* 35-83. School of American research, 2000.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Budapest, Gondolat, 2004.
- Kiss Jenő: A tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit. In: *Magyar Tudomány*, 2009, 1. szám, 67-74.
- Kloss, Heinrich: *Research Possibilities on Group Bilingualism: A Report*. (International Center for Research on Bilingualism, Publication B-18.) Québec, Presses de l'Université Laval, 1969.
- Kontra Miklós: Tannyelvi diszkrimináció és cigány munkanélküliség. In: *Fundamentum*, 1997, 2. szám, 139-140.

- Kontra Miklós – Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove – Várady Tibor (eds.): *Language: a Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest, Central European University Press, 1999.
- Kontra Miklós: Cigányaink, nyelveik és jogaik. In: *Kritika*, 2003, 1. szám, 24-26. Lásd még in: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007.
- Kontra Miklós: *Hasznos nyelvészet*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010.
- Kovalcsik Katalin: „Ami a dalban van, az a cigány beszéd”. Egy erdélyi oláh-cigány közösség nyelvi ideológiája. In: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*. Gödöllő, Petőfi Sándor Művelődési Központ, 1998.
- Krauss, Michael: Keynote – Mass Language Extinction and Documentation: The Race Against Time. In Miyaoka, O. – Sakiyama, O. – Krauss, M. E. (ed.): *The Vanishing Languages of the Pacific Rim*. Oxford University Press, 2007, 3-24.
- KSH 2013a. 2011. évi népszámlálás 3. Országos adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_orsz_2011.pdf. Utolsó megtekintés: 2015.01.11.
- KSH 2013b. *Népszámlálási Kérdívek*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
http://www.ksh.hu/nepszamlalas/nepszamlalasi_kerdoivek. Utolsó megtekintés: 2015.01.11.
- Labrie, Normand: Nyelvpolitika. In: Szépe György – Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Budapest, Corvina, 1999, 15-24.
- Lakatos Szilvia: A romani nyelv helyzete a magyarországi oktatási rendszerben. In: *Kevésbé használt nyelvek a Visegrádi Négyek Országában – Konferenciakötet*. Budapest, Országos Idegennyelvű Könyvtár, 2010.

- Landauer Attila: A ticsánokról – kutatás közben. Adalékok a beás cigányság poroszlói és tiszafüredi történetéhez. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. A Bódi Zsuzsanna emlékére rendezett történeti-néprajzi konferencia előadásai. Gödöllő, 2009. február 18-20. Budapest – Gödöllő, Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, 2010, 281-291.
- Lanstyák István: A kusza problémák néhány kérdéséről. In: Gróf Annamária – N. Császi Ildikó – Szoták Szilvia (szerk.): *Sokszínű nyelvészet – nyelvi sokszínűség A 21. Század elején*. Írások Kolláth Anna tiszteletére. Budapest-Alsóőr, Tinta Könyvkiadó – UMIZ – Imre Samu Nyelvi Intézet, 2014, 211-216.
- Magyar Országgyűlés 2011/CLXXIX. *Törvény a nemzetiségek jogairól*.
- Magyar Országgyűlés 2011/CXC. *Törvény a nemzeti köznevelésről*.
- Matras, Yaron: A romani jövője: A nyelvi pluralizmus politikája felé. In: Bartha, Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007.
- May, Stephen: *Language and Minority Rights: Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. Longman, Harlow, 2001.
- Mühlhäusler, Peter: Language Planning and Language Ecology. In: *Current Issues in Language Planning*, 2000, 3. szám, 306-367.
- M. Pintér Tibor: Észrevételek a cigányok diglossziájáról. In: Borbély Anna–Vançoné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. A 15. Élőnyelvi Konferencia tanulmánykötete. Budapest, Tinta, 2009, 393–401.
- Orsós Anna: *Magyar-beás kézisztár*. Kaposvár, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, 1999.
- Orsós Anna – Varga, Aranka: *A beás nyelv állapota*. In: *Iskolakultúra*, 2001, 11. szám, 58-64.
- Orsós Anna – Kálmán László: *Beás Nyelvtan*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta, 2009.

- Orsós Anna: *A beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről*. Pécs, PTKE BTK Oktatókutatató Központ – Virágmandula Kft, 2012.
- Petteri, Laihonon: A nyelvideológiák elmélete és használhatósága a magyar nyelvvel kapcsolatos kutatásokban. In: Híres-László K. – Karmacsí Z. – Márku A. (szerk): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. Budapest – Beregszász, Tinta, 2011. 11-19.
- Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove: Linguistic Rights and Wrongs. In: *Applied Linguistics*, 1995, 16. szám, 483–504.
- Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove: Nyelvi jogok és jogsértések. In: *Valóság*, 1997, 1. szám, 12–30.
- Réger Zita: A lovári-magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái. In: *Nyelvtudományi közlemények*, 1974, 76., 229-255.
- Réger Zita: A cigányság helyzetének nyelvi és iskolai vonatkozásai. Álláspontok és viták. In: *Szociálpolitikai értekezések*, 1984, 2. szám, 140-173.
- Réger Zita: *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Budapest, Akadémiai, 1986
- Réger Zita: A cigány nyelv: kutatások és vitapontok. In: *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*, 1988, 4. szám, 155-178.
- Ricento, Thomas: Historical and theoretical perspectives in language policy and planning. In: *Journal of Sociolinguistics*, 2000, 4. (2) szám, 196–213.
- Rostás-Farkas, György – Karsai, Ervin: *Cigány–magyar, magyar–cigány szótár*. Budapest, Kossuth, 1991
- Skutnabb-Kangas, Tove: *Nyelv, oktatás, kisebbségek*. Budapest, Kisebbségi adattár VIII. Teleki László Alapítvány Könyvtára, 1997.
- Stewart, Michael: „Igaz beszéd” – avagy miért énekelnek az oláh cigányok? In: *Valóság*, 1987, 1. szám, 47-64.

- Stewart, Michael: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, 1994.
- Szalai Andrea: Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásban. In: *Educatio*, 1999, 2. szám, 269-285.
- Szalai Andrea: Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség In: Bartha, Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-mendencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007.
- Tálos Endre: A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: Kovalcsik Katalin és mtsai. (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem – Iskolafejlesztési Alapítvány – Oktatási Minisztérium, 2001.
- Tollefson, James W.: Limitations of language policy and planning. In: Kaplan, R. B. (szerk.): *The Oxford Handbook of Applied Linguistics*. Oxford, Oxford University Press, 2002, 416–425.
- Törzsök Judit: Kik az igazi cigányok? In: Kovalcsik Katalin és mtsai. (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem – Iskolafejlesztési Alapítvány – Oktatási Minisztérium, 2001.
- Vekerdi, József: *A Comparative Dictionary of Gypsy Dialects in Hungary*. Budapest, Terebess, 2000.
- Vizi Balázs: Az Európai Unió és a kisebbségi nyelvek. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, Rejtjel, 2005, 318-333.
- Woolard, Kathryn: Introduction. Language ideology as a field of inquiry. In: Schieffelin, Bambi – Woolard, Kathrin – Kroskity, Paul (eds.): *Language Ideologies. Practice and theory*. New York, Oxford University Press, 1998, 3-51.